

УДК: 159.922(043)

DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2020-2-1>**Олексій Чебикін,**доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України,**Оксана Вдовіченко,**

доктор психологічних наук, доцент,

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна

СПЕЦИФІКА СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ У ВІКОВІ КРИЗОВІ ПЕРІОДИ ОНТОГЕНЕЗУ

У статті аналізується проблема специфіки схильності до ризику у віковій кризовій періоді онтогенезу. Уточнено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми ризику у психології, а також виділення його певних рівнів. Узагальнення різних підходів дало змогу відзначити, що проблема ризику виступає багатограним феноменом та розглядається з двох напрямків: як позитивний, що характеризується певним дивизуном прогресу суспільства в цілому і розвитку особистості, зокрема, та як негативний, що призводить до регресу, втрати тощо. Спираючись на виділені підходи, а також на результати наших досліджень будемо дотримуватися розуміння ризику як специфічної емоційно-вольової дії, що активує різні психічні функції, які спрямовані на подолання небезпечної ситуації. Також умовно виділяються три форми ризику: тіментну (уникнення, побоювання), конструктивну (пошук нових рішень, ідей, креативність) і деструктивну (девіантну). Поставлено за мету розкрити вираженість ризику та виділити певні домінуючі його рівні на вікових кризових періодах онтогенезу. До останніх віднесені кризи підліткового (13-16), молодого (30-35) та середнього (45-50) віку. Для виокремлення певних рівнів схильності до ризику нами було використано комплекс психодіагностичних методик як авторської розробки, так і інших дослідників. Емпірично показано, що надмірна, висока, середня та помірна ризикованість більше проявляється в період підліткової кризи; надмірна, висока і низька ризикованість – у період кризи ранньої дорослості; у період кризи середнього віку проявляється висока, помірна і низька ризикованість. Виявлено, що в період підліткової кризи найбільш характерно домінування афективного чинника, що виражається в емоційному неприйнятті ситуації невизначеності, азарту та впевненості у ситуації невизначеності, гніву і збентеженості у ситуації небезпеки, а також особистісної тривожності. Для періоду кризи ранньої дорослості характерно домінування мотиваційно-регулятивного чинника ризику, а саме показники губристичного прагнення до досконалості і переваги, орієнтації на дію під час планування та реалізації діяльності, залученість в події життя, мотивації досягнення. Що стосується кризи середньої дорослості, то для неї характерно домінування когнітивного чинника ризику, де найбільше значення мають здатність швидко вирішувати творчі завдання та проявляти толерантність до невизначеності.

Ключові слова: ризик, психологія ризику, схильність до ризику, вікові періоди, криза, вікова криза.

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми

Проблема ризику в психології є достатньо актуальною. Маються чисельні як прямі, так і опосередковані дослідження, які висвітлюють різні аспекти цього феномену. На сьогодні прояв ризику привертає увагу фахівців, які вивчають не тільки різні екстремальні умови людської діяльності, в тому числі в політичній, економічній, науково-пошуковій та інших галузях.

При цьому, незважаючи на масштабні дослідження ризику, недостатньо вивченою залишається проблема розкриття його змісту, механізмів виникнення та прояву на різних вікових кризових періодах онтогенезу. Обмеженість таких даних суттєво ускладнює процес його аналізу при формуванні, прогнозуванні та корекції в особистості, що розвивається.

Мета та завдання

Враховуючи вищенаведене, метою роботи виступає розкриття вираженості ризику та виділення певних домінуючих його рівнів на вікових кризових періодах онтогенезу. Відповідно до мети у роботі були поставлені такі завдання:

Провести теоретико-методологічний аналіз під-

ходів до вивчення змісту ризику у психології та виділення його різних рівнів прояву.

На основі емпіричних досліджень описати специфіку прояву рівнів ризику на різних вікових кризових етапах.

Вирішення першого завдання засвідчило, що в психології проблема ризику та його складових є предметом чисельних досліджень (В. А. Петровський; Glynnis M. Breakwell; C. R. Fox; R. Trimpor; Саннікова, Санніков, 2018; Bilous, Dikal, Kaniovvska, 2017 та ін.). Узагальнюючи ці та інші роботи умовно можна виділити кілька підходів до розуміння суті та змісту феномена ризику. Так одні представники підходу розглядають «ризик» як певну соціально-філософську категорію (Л. В. Головка, В. С. Готт, В. С. Диев, Б. І. Орлов, О. Р. Чепьюк, А. М. Фортунатов, N. Luhmann та ін.). В цьому випадку, по-перше, ризик розглядається як специфічна форма активного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності. З цієї точки зору, доцільно з'ясування взаємозв'язку ризику з категоріями «суб'єкт соціальної дії», «вибір», «свобода волі», «свобода вибору», «мета», «цілепокладання», «прогнозування»; по-друге, виділяється так званий

соціальний ризик, що проявляє себе в продуктивній діяльності. Ця сторона ризику розкривається у змісті понять «нове», «ініціативність», «творчість», «інтуїція»; по-третє, пропонується погляд на ризик як форму діяльності в умовах невизначеності, що має кількісні та якісні характеристики і в практичній діяльності піддається оцінці з боку суб'єкта. Цей аспект ризику описується через аналіз його зв'язку з категоріями «ймовірність», «можливість і дійсність», «необхідність і випадковість», «визначеність і невизначеність», «соціальний детермінізм». Виділення цих аспектів носить умовний характер. І, тим не менш, на наш погляд, зазначені сторони ризику можуть бути використані лише в якості підстави для вибору з величезної кількості філософських і соціологічних категорій, які дозволяють його деталізувати і характеризувати.

В рамках другого підходу (М. С. Грінберг, Ю. І. Москальов, І. К. Дабобес, А. А. Собчак, Н. С. Малєїн, В. Рассудовський, А. В. Сомова та ін.) ризик постає у вигляді можливої невдачі, небезпеки, матеріальних або інших втрат. У зазначеному підході «ризик» описується з точки зору об'єктивної категорії, а також ототожнюється з небезпекою. Подібна точка зору поділяється в різних галузях знань. Так, в правовій літературі яскравим формулюванням ризику може виступати визначення як «...небезпека виникнення несприятливих наслідків (майнового або особистого характеру), щодо яких невідомо, настануть вони чи ні» (Собчак, 1968: 55). Що ж стосується професійного ризику, то тут він характеризується в формі можливої небезпеки. Тобто людина, що здійснює ту чи іншу професійну діяльність, постійно знаходиться в ситуації «неминучого ризику». З освоєних у цей час людьми тисячі різних професій кожен має певну частку небезпеки. Кількісною мірою професійного ризику смерті може бути прийнята ймовірність загибелі людини за одиницю часу, наприклад за рік. За даними В. М. Лисцова, Є. Є. Ковальова ризик смерті в сфері професійної діяльності коливається від 1×10^{-4} на людину в рік (безпечні професії) до 1×10^{-2} (небезпечні професії). Найбільш низький ризик смерті в швейній, взуттєвій, текстильній, харчовій та паперовій промисловості, вищий – в хімічній, на транспорті, в будівництві, сільському господарстві та ін. До особливо небезпечних професій належать, наприклад, робота верхолазів-монтажників (в 10 разів вище прийнятого рівня ризику), льотчиків-випробувачів (в 40 разів), льотчиків-винищувачів (в 65 разів). На думку А. П. Альгіна визначено, що на ризик при виконанні професійних обов'язків люди можуть йти з найрізноманітніших причин: через самолюбство, з побоювання підірвати власний престиж в очах оточуючих, заради слави або матеріального заохочення, а також заради почуття обов'язку, престижу підприємства, колективу тощо.

У спортивній діяльності ризикувати – це значить свідомо йти на небезпеку, вирішуватися на вчинок або дію, свідомо пов'язану з нею (О. О. Чернікова, М. В. Andersen, R. Brown, N. Cogan, J. M. Williams та ін.). За даними В. М. Лисцова межа між безпечними і

небезпечними видами спорту становить приблизно 1 ор/год (ор (одиниця ризику) – ймовірність смертності для людей, які займаються спортом в одиницю часу, наприклад за годину – ор/год). Так, рівень ризику для велосипедного спорту виявляється близько 0,3 ор/год, для боксу – 0,5, для гірських лиж і для полювання – 0,7 ор/год. Всі ці види спорту можна віднести до категорій щодо безпечних. У категорію небезпечних потрапляє веслування – 10 ор/год. Це навіть вище, ніж для мотоциклетного спорту, де рівень ризику становить близько 7 ор/год. Високий рівень ризику, який можна порівняти з найвищими професійними рівнями, пов'язаний із заняттям альпінізмом – 27 ор/год. Рекордно високі рівні ризику відносяться до такої спортивної спеціальності, як перегони – 100 ор/год – і особливо до стрибків з перешкодами – 500 ор/год (Лисцов, 1985: 35). Таким чином, займаючись навіть аматорським спортом, людина перекидає діапазон рівнів ризику, що розрізняються більш ніж в тисячу разів.

В рамках третього підходу фахівці (В. А. Абчук, В. А. Бункін, С. М. Кошеленко, Д. М. Назаров та ін.) вважають, що ризик – «це образ дій в неясній, невизначеній ситуації» (Абчук, 1983: 26). Таким чином, ключовими позиціями в цьому підході виступають образи і невизначеність умов.

В рамках четвертого підходу (А. П. Альгін, А. А. Дагаєв, О. А. Кондрацький, Г. В. Лебедева, Д. В. Тулін, П. Недотко та ін.) ризик розглядається як «діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети» (Альгін, 1989: 19).

В рамках п'ятого підходу ризик ототожнюється з передбачуваним успішним результатом (В. Є. Агаєв, Д. Н. Розанцева, В. В. Черкасов та ін.), тобто представники цього підходу в основу розуміння ризику включають фактор успіху.

В рамках шостого підходу (В. В. Куйбишев, С. І. Комов, В. Д. Рудашевський, А. І. Пригожин, Н. Коган, Л. А. Растргін та ін.) ризик розглядається як елемент процесу рішень, який зазвичай зв'язується з вимірюванням «ймовірності помилки або успіху того чи іншого вибору в ситуації з декількома альтернативами» (Рудашевський, 1974: 89).

Представники сьомого підходу ототожнюють ризик зі сміливістю, відвагою, рішучістю, підприємливістю (В. І. Даль, Б. І. Додонов, К. Е. Ізард, Є. П. Ільїн та ін.).

Узагальнення наведених підходів дало змогу відзначити, що проблема ризику виступає багатограним феноменом та розглядається з двох напрямків: як *позитивний*, що характеризується певним двигуном прогресу суспільства в цілому і розвитку особистості зокрема та як *негативний*, що призводить до регресу, втрати тощо.

Також умовно можна виділити три форми ризику: тіментну (уникнення, побоювання), конструктивну (пошук нових рішень, ідей, креативність) і деструктивну (девіантну).

Багато визначень ризику, на наш погляд, недостатньо відображають його сутність через ігнорування емоційно-вольового аспекту. Тільки декілька дослідників (В. А. Іванніков, В. К. Калін В. А. Ойгензіхт) розглядають ризик як свідомовольову діяльність суб'єкта, яка означає прояв його активності й прагнення домогтися позитивного оптимального результату, в тому числі і перевершити те, що очікувалося, передбачалося (Ойгензіхт, 1984: 46).

В перелічених підходах до аналізу змісту ризику провідним фактором виступає мобілізація психічних функцій, спрямованих на подолання небезпечних ситуацій.

Спируючись на виділені підходи, а також на результати наших досліджень будемо дотримуватися розуміння ризику як специфічної емоційно-вольової дії, що активує різні психічні функції, які спрямовані на подолання небезпечної ситуації.

Вирішуючи друге завдання, засвідчимо, що ризик в онтогенезі досліджується переважно з вікового проміжку 13 років і до 60 років. При цьому він в ці вікові проміжки характеризується вже чітким усвідомленням небезпечної ситуації й її наслідків. Наявність певного індивідуального досвіду дозволяє не лише залучатися до ситуації ризику, а й більш свідомо визначати свої вчинки та поведінку. Саме тому в своїх дослідженнях ми зупинилися на віковому періоді, де ризик вже достатньо усвідомлюється особистістю також в силу становлення її емоційної зрілості (Вдовіченко, 2016; Вдовіченко, 2014; Чебикін, 2004; Vdovichenko, 2018).

Методи дослідження

Для виокремлення певних рівнів схильності до ризику нами було розроблено комплекс психодіагностичних методик: авторський опитувальник «Схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності» (Вдовіченко, 2007), що спрямований на дослідження рівня схильності до ризику у таких сферах життєдіяльності, як побутова, міжособистісна, просторова, а також сфера здоров'я. Опитувальник має 40 запитань з трьома варіантами відповідей на кожне, які дозволяють визначити вираженість схильності до ризику. Загальний показник схильності до ризику має такі рівні: 0-16 балів – низький рівень схильності, 17-28 балів – середній, 29-37 – високий рівень, 38-44 – підвищений рівень схильності до ризику і понад 45 балів – критичний рівень схильності до ризику особистості; методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман) спрямована на визначення таких шкал схильності до ризику, як пошук гострих відчуттів, непереносимість одноманітності, пошук нових вражень, неадаптивне прагнення до труднощів. Методика складається з 40 тверджень з типовими варіантами відповідей за шкалою Лайкерта. Максимальна кількість балів за кожною шкалою – 10; авторський тест «Суб'єктивна оцінка ситуацій як небезпечних і невизначених» (Вдовіченко, 2018). В цілому запропонований тест дозволив визначити певні рівні оцінки ситуацій як небезпечних і невизначених (найнебезпечніші, більш небезпечні, небезпечні,

менш небезпечні, безпечні) та містить 10 ситуацій, в яких означено міру невизначеності та безпеки та передбачає 5 варіантів відповідей. Максимально висока оцінка складає 40 балів, мінімальна – 0 балів; методика «Особистісні фактори прийняття рішення» (ОФР-25) (Т. В. Корнілова) дозволяє визначити такі тенденції ризику особистості, як раціональність (максимальна кількість балів – 12) та готовність до ризику (максимальна кількість балів – 13); опитувальник якісних показників схильності до ризику (О. П. Саннікова, С. В. Бикова) спрямований на визначення особливостей схильності до ризику на основі емоційного, когнітивного, конативного, контрольно-регулятивного та загального показника схильності до ризику. Опитувальник містить 40 питань (по 10 на кожному шкалу). Обчислення індивідуальних оцінок полягає в підсумовуванні набраних балів за кожним з параметрів. Максимально висока оцінка за кожною шкалою складає 40 балів, мінімальна – 0 балів.

Результати

Основну вибірку дослідження склали: 922 осіб, серед яких 316 осіб 14-15-річного віку (період підліткової кризи); 338 осіб 29-32-річного віку (період кризи 30-ти років) та 268 осіб 44-46-річного віку (криза «середини життя»).

В процесі виконаного дослідження доведено, що саме вікові кризові періоди онтогенезу відрізняються максимальним загостренням внутрішніх суперечностей, переживання яких є навантаженням на ті ресурси особистості, які вона потребує в ситуаціях ризику. Можна констатувати, що криза завжди супроводжується ризикованими діями, стресом та певним чином містить у собі фрустрацію, оскільки завжди пов'язана з блокуванням частини потреб, конфліктом. При цьому суттєвий розрив між реальним та бажаним завжди потребує активізації ціннісно-сміислової діяльності. В цьому аспекті різні автори пропонують певні способи виходу з кризи: метод проб і помилок; переоцінка цінностей, ситуації ризику; захисні реакції тощо (Л. І. Божович, Б. С. Брагусь, Ф. Ю. Василюк, Т. В. Драгунова, І. Г. Малкіна-Пих, Т. М. Титаренко та ін.).

Особливо значущими для дослідження проблематики схильності до ризику є саме вікові кризи, які обумовлюють глобальні змістові та структурні зміни онтогенетичного розвитку психіки особистості. До останніх слід віднести кризи підліткового (13-16), молодого (30-35) та середнього (45-50) віку. Так, при кризі підліткового віку важливими новоутвореннями виступають «почуття дорослості»; потреба у самоствердженні, самореалізації; зміна провідної діяльності; розвиток свідомості і самосвідомості; формування адекватної самооцінки; розвиток спонукальної сфери підлітка, що можуть провокувати схильність до ризику. Для кризи молодого віку актуальнішими новоутвореннями є процес віддаленої ремінісценції (пізніше згадування того, що в минулому при безпосередньому згадуванні не вдалося відтворити), перегляд власного життя, явище біографічної пам'яті, що також можуть активізувати різні прояви ризику. Кризи середнього віку має такі психологічні новоутворення:

особистісна зрілість, почуття компетентності, продуктивність в різних сферах життєдіяльності, які можуть посилювати вираженість ризику.

Слід відзначити, що критерієм відносно знаходження досліджуваних у стані психологічної кризи виступали дані спостереження, бесіди, контент-аналіз творчих робіт (творів) тощо, які мали виключно індивідуальний описовий характер.

Виконане дослідження показало, що умовно можна виділити п'ять рівнів ризику: надмірноризикований, високоризикований, середноризикований, помірноризикований, низькоризикований (див. табл. 1). Надмірноризикований рівень виявлено у досліджуваних, у яких показники ризику за всіма використаними

діагностичними інструментами знаходяться у четвертому квартилі, а прояв ризику є максимальний у всіх сферах.

Для високоризикованого рівня характерна його вираженість в четвертому квартилі, але в обмеженому полі сфер життєдіяльності. Середноризикований рівень утворили досліджувані з його вираженістю в третьому квартилі. При цьому для помірноризикованого та низькоризикованого рівнів характерна вираженість всіх параметрів ризику в межах другого та першого квартилю, відповідно.

Встановлено, що між визначеними групами є статистично достовірні відмінності (див. табл. 2).

Таблиця 1

Психологічна характеристика рівнів схильності до ризику

Рівні схильності до ризику				
Надмірно ризикований	Високо ризикований	Середньо ризикований	Помірно ризикований	Низько ризикований
Вміють холодно-кровно виплутатися з небезпечної ситуації. Вибирають у якості відпочинку або роботи діяльність, пов'язану з безпекою для здоров'я і життя, мають потребу в «екстремі». Причому, чи буде це скейт, парашут, аква-ланг чи дресировання крокодилів має вторинне значення. Головне отримання певного емоційного задоволення (гострі відчуття, нові враження).	Характеризується високим рівнем вираженості ризику, який стимулює особистість, додає їй сили. Однак у невизначеній або небезпечній ситуації віддає перевагу спочатку її усвідомленню й аналізу, перш ніж приймати рішення, пов'язані з безпекою.	Особистості, які обирають «золоту середину». Як правило, знаходяться «у потрібний час – у потрібному місці». Намагаються не робити необдуманих вчинків, але одночасно дивляться в майбутнє, продумуючи нові шляхи рішення щодо реалізації власних життєвих планів.	Обережні, не прагнуть вносити особливих змін у власне життя. Надають велику перевагу оптимальним пошукам розв'язку небезпечної ситуації, а саме уникнення.	Часто ухиляються від розв'язання будь-яких ситуацій, у тому числі небезпечних, тому що, на їх думку, це може привести до несприятливих наслідків. Також перебільшують складність небезпечних ситуацій. Такий підхід позбавляє можливості самореалізації, звужуючи кругозір.

Статистичні дані щодо специфіки груп осіб з різним вираженості ризику та відмінностей між ними

№	Порівнювані вибірки	Значення статистичних критеріїв та показників						
		n	df	t	p	M _x	σ	M ₀
1	Надмірноризикований (п.в.)	74	152	2,74	0,01	53,3	3,29	57
	Надмірноризикований (р.д.)	80				49,8	2,73	51
2	Високоризикований (п.в.)	136	284	2,93	0,01	40,2	1,45	44
	Високоризикований (р.д.)	150				39,4	1,24	39
3	Високоризикований (п.в.)	136	199	2,77	0,01	40,2	1,45	44
	Високоризикований (с.д.)	65				38,1	1,46	38
4	Високоризикований (р.д.)	150	213	2,12	0,05	39,4	1,24	39
	Високоризикований (с.д.)	65				38,1	1,46	38
5	Помірноризикований (п.в.)	40	175	2,03	0,05	24,6	3,57	26
	Помірноризикований (с.д.)	137				21,4	3,12	21
6	Низькоризикований (р.д.)	108	172	1,22	-	8,2	4,69	9
	Низькоризикований (с.д.)	66				6,4	4,43	6

Примітка: п.в. – підлітковий вік, р.д. – рання дорослість, с.д. – середня дорослість; M₀ – мода; M_x – середнє; σ – стандартне відхилення; t – значення критерія Ст'юдента; df – число ступенів свободи; n – кількість досліджуваних; p – рівень статистичної значущості.

Обговорення

Як засвідчили отримані дані, виділені у нашому дослідженні рівні схильності до ризику, на кожному з вікових проміжків, не є ідентичними. Це пояснюється саме віковими та особистісними особливостями досліджуваних. Показано, що у підлітків не виявлено низькоризикованого рівня, що відповідало нашим дослідницьким очікуванням та результатам інших теоретично-емпіричних досліджень. Розкрито, що цей віковий період має певні психофізіологічні ознаки, які пов'язано з незрілістю нейронних зв'язків, що відповідають за процес оцінки та аналізу ситуації. Така незрілість зумовлює труднощі або навіть неможливість ухвалення зважених, розумних рішень в емоційно насиченій ситуації у присутності однолітків (Glynis, 2014; Harrison, 2015; Mata, et al., 2018; Grishina, 2018; Roland-Levy, 2016; Steinberg, 2008; Trimpop, 2014). Жага до гострих відчуттів, як провідний чинник ризику особистості інтенсивно зростає між 9 і 14 роками, досягає свого піку приблизно у 20 років, після чого поступово знижується. Цей факт

М. Zuckerman пов'язує з гормональними змінами перехідного віку, які стимулюють до зближення з ризиковими однолітками. При цьому форми ризикової поведінки залежать від конкретних соціальних умов (Zuckerman, 2005).

На основі емпіричних досліджень період ранньої та середньої дорослості спостерігається зниженням загальної спрямованості на ризик. В цей період вирізняється наявність низькоризикованого рівня схильності до ризику. Вирігідно наявність рівнів та їх відмінностей на кожному з вікових проміжків теж детермінуються онтогенетичними особливостями людини.

В період підліткової кризи домінуючими рівнями ризику виступали: «Надмірноризикований», «Високоризикований», «Середньоризикований», «Помірноризикований»; провідними у період кризи ранньої дорослості – «Надмірноризикований», «Високоризикований» і «Низькоризикований»; період кризи середнього віку – «Високоризикований», «Помірноризикований» і «Низькоризикований» (див. Рис. 1).

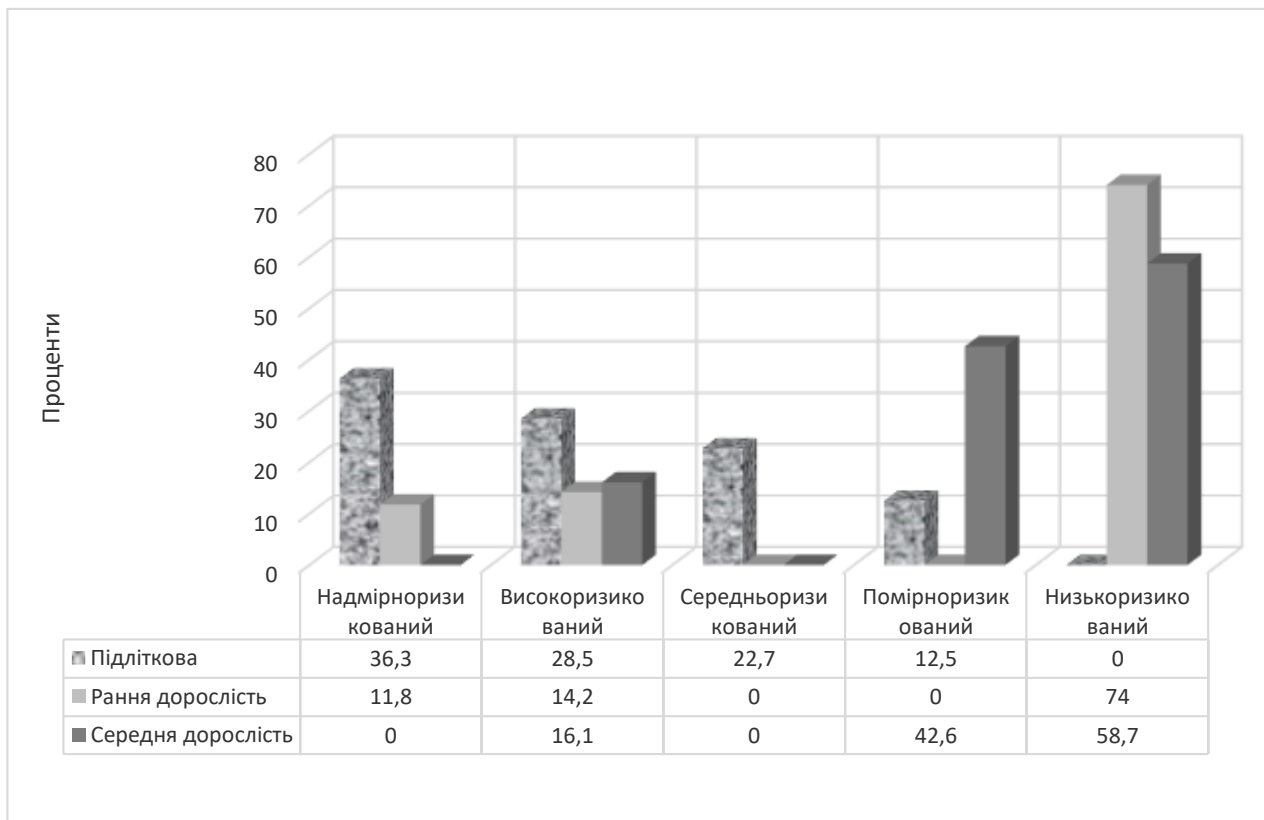

Рис. 1. Домінуючі рівні схильності до ризику у кризові періоди

Отримані результати дослідження показали, що для кожного вікового кризового періоду притаманні певні предиктори, що характеризують той чи інший рівень схильності до ризику. Так, наприклад, у період кризи середньої дорослості, особи високоризикованого рівня мають підвищену тривожність, підозрілість, аутоагресію, негативізм, позитивну переоцінку, конкуренцію, асоціальні, асертивні та маніпулятивні дії, мотивацію успіху, толерантність до невизначеності, креативність та ін. Особливу увагу в аспекті корекції в даному випадку слід враховувати непряму агресію та схильність до роздратування, що присутні у визначеному рівні ризику та його стримують.

Що стосується до предикторів (планування вирішення проблеми, самоконтроль, дистанціювання та ін.), які не були виявлені у досліджуваних високоризикованого рівня схильності до ризику, то вони теж можуть враховуватися при корекційній роботі.

Також слід відзначити, що центральним новоутворенням особистості підліткового періоду виступає почуття дорослості. У сучасних дослідженнях наразі чітко не сформульовано будь-яких роз'яснень щодо причин виникнення і змісту внутрішніх переживань, які характеризують це новоутворення. Найбільш часто описуються зовнішні прояви почуття дорослості. Саме їх встановлено у процесі спостереження, бесід з ними, а також батьками та вчителями, за даними вивчення мотиваційної сфери підлітків, специфіки їх рефлексії, прагнень, стратегії реагування, особистісних якостей тощо. Крім того встановлено, що саме досліджувані високоризикованого рівня

схильності до ризику найбільш проявляють почуття дорослості. Так, підлітки не уникають проблемних ситуацій, вони асертивні, встановлюють і підтримують соціальні контакти, схильні до ризику в міжособистісній сфері, можуть приймати відповідальність на себе, бути здатними до самоконтролю, інтроспекції.

Як засвідчили отримані результати дослідження, на кожному кризовому періоді домінують певні чинники ризику (див. рис. 2).

В період підліткової кризи найбільш характерно домінування афективного чинника, що виражається в емоційному неприйнятті ситуації невизначеності, азарту та впевненості у ситуації невизначеності, гніву, а також особистісної тривожності. Слід відзначити певні особливості вираженості конативного чиннику ризику особистості в цей період, де для підлітків більш властиво менш адаптивні поведінкові стратегії (конфронтаційний копінг, дистанціювання, агресивна поведінка, аутоагресія і соціальний контакт), а також фізична, вербальна та непряма агресія, схильність до роздратування.

Для періоду кризи ранньої дорослості характерно домінування мотиваційно-регулятивного чинника ризику, а саме губристичне прагнення до досконалості і переваги, орієнтація на дію під час планування та реалізації діяльності, залученість в події життя, мотивація досягнення. Також цікавими тут є особливості вираженості конативного чиннику ризику в період кризи ранньої дорослості, а саме: підозрілість, непряма агресія та негативізм; схильність до конфронтації та ін.

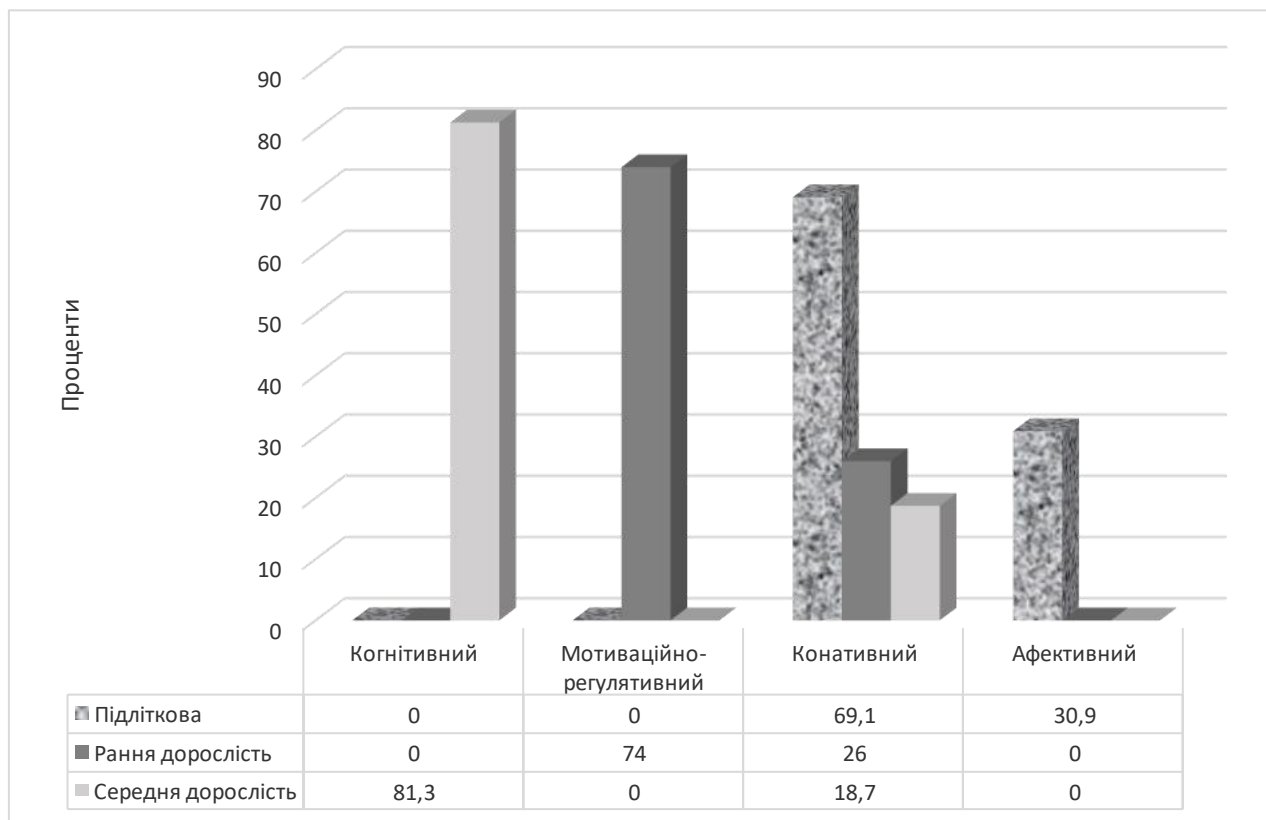

Рис. 2. Домінуючі чинники ризику у кризові періоди

Для періоду кризи середньої дорослості характерно домінування когнітивного чинника ризику, де найбільше значення мають здатність швидко вирішувати творчі завдання та толерантність до невизначеності і певної специфіки конативного чинника ризику особистості є стратегії співпраці, пристосування в конфліктних ситуаціях, вербальна та невербальна агресивна поведінка та ін.

Висновки

Узагальнюючи виконане дослідження можна зробити наступні висновки:

по-перше, найбільш адекватною з психологічних дефініцій ризику виступає вивчення його як специфічної емоційно-вольової дії, що активує різні психічні функції, спрямовані на подолання небезпечної ситуації;

по-друге, показано, що проблема ризику в різні періоди вікової кризи розкрита недостатньо, незважаючи на актуальність як теоретичних уявлень, так і емпіричних даних, що характеризують цей процес;

Література

1. Абчук В. А. Теория риска в морской практике. Ленинград: Судостроение, 1983. 150 с.
2. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни. Москва: Мысль, 1989. 187 с.
3. Вдовиченко О. В. Апробация опросника склонности к риску в различных сферах деятельности. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ:

по-третє, на основі теоретичних та емпіричних досліджень описано психологічні характеристики п'яти рівнів ризику: надмірноризикований, високоризикований, середньоризикований, помірноризикований, низькоризикований;

по-четверте, базуючись на емпіричних даних виділено, що надмірна, висока, середня та помірна ризикованість більше проявляється в період підліткової кризи; надмірна, висока і низька ризикованість – у період кризи ранньої дорослості; у період кризи середнього віку проявляється висока, помірна і низька ризикованість;

по-п'яте, доведено домінуючими чинниками ризику у період підліткової кризи виступає афективний, для періоду кризи ранньої дорослості характерно мотиваційно-регулятивний, криза середньої дорослості обумовлюється вираженістю когнітивного чинника ризику. При цьому слід ще відзначити специфічність прояву конативного чинника, який фіксується на різних кризових періодах онтогенезу.

НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. № 17 (41). Част. I. С. 66–69.

4. Вдовиченко О. В. Корегування стресових станів в умовах рекреаційних закладів у підлітків. *Наука і освіта*. 2016. № 9. С. 23–28.

5. Вдовиченко О. В. Проблема риска: Гендерный аспект. *Наука і освіта*. 2014. № 11. С. 71–77.

6. Вдовиченко О. В. Тест суб'єктивної оцінки

ситуацій як невизначених/небезпечних. *Харківський осінній марафон психотехнологій: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 27 жовтня 2018 р., ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. Харків: Діса плюс, 2018. С. 21–22.

7. Лысов В. Н. Мера риска. *Человек и природа*. 1985. № 8. С. 34–39.

8. Ойгензихт В. А. Воля и риск. *Правоведение*. 1984. № 4. С. 40–46.

9. Рудашевский В. Д. Риск, конфликт и неопределённость в процессе принятия решений и их моделирование. *Вопросы психологии*. 1974. № 2. С. 84–94.

10. Саннікова О. П., Санніков О. І. Авантюризм і ризик у структурі прийняття рішень. *Наука і освіта*. 2018. № 9-10. С. 111–119.

11. Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности. *Правоведение*. 1968. № 1. С. 55–60.

12. Чебыкин А. Я., Вдовиченко О. В. Выраженность риска у студентов: монография. Одесса: Видавец Черкасов М. П., 2004. 200 с.

13. Bilous T. M., Dikal M. V., Kaniowska L. M. Risk Assessment of the Development and Signs of Emotional Burnout Syndrome in Lecturers of Theoretical and Practical Departments of Medical University. *Science and Education*. 2018. № 7. С. 70–75.

14. Glynis M. Breakwell The Psychology of Risk. Cambridge: Cambridge University Press; 2 ed. 2014. 384 p.

15. Harrison S. Germanwings crash and the psychology of risk. *PSYCHOLOGIST*. 2015. Vol. 28 (6). P. 434.

16. Mata R., Frey R., Richter D., Jürgen S., Hertwig R. Risk Preference: A View from Psychology. *Journal of Economic Perspectives*. Volume 32. № 2. 2018. P. 155–172.

17. Nina P. Grishina PSYCHOLOGY OF RISK AND RISK PERCEPTION: THEORETICAL ASPECT IN DECISION-MAKING. *International Annual Edition of Applied Psychology: Theory, Research, and Practice*. Volume 5, Issue 1, 2018. P. 9–19.

18. Roland-Levy C. D. Risk and Risk-taking from a social psychology perspective. *INTERNATIONAL JOURNAL OF PSYCHOLOGY*. 2016. Vol. 51. P. 1036.

19. Steinberg L. A. Social Neuroscience Perspective on Adolescent Risk-Taking. *Developmental Review*. 2008. N 28. P. 78–106.

20. Trimpop R. The Psychology of Risk Taking Behavior. North-Holland, 2014. 413 p.

21. Vdovichenko O. V. Subjective risk assessment of uncertainty and danger situations: diagnostics, psychological predictors and age dynamics. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2018. Вип. I (57). С. 31–39.

22. Zuckerman M. Psychobiology of Personality. New York: Cambridge University Press, 2005. 322 p.

References

1. Abchuk, V. A. (1983). *Teoriya ryzyku v morskoy praktysi [Risk Theory in Marine Practice]*. Leningrad: Sudnostroenie [in Russian].

2. Alhyn, A. P. (1989). Risk and its role in public life [Ryzik i yoho rol v suspilnomu zhytti]. Moscow: Dumka [in Russian].

3. Vdovichenko, O. V. (2007). Aprobatsiia opytuvalnyka skhylnosti do ryzyku v riznykh sferakh diialnosti [Approbation of the risk propensity questionnaire in various spheres of activity]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of NPU named after M. P. Drahomanov*, 12. *Psychological sciences: Collection of scientific works*, 17 (41). Part I. (pp. 66-69). Kyiv: NPU named after M. P. Drahomanov [in Ukrainian].

4. Vdovichenko, O. V. (2016). Korehuvannia stresovykh staniv v usloviakh rekreatsiinykh zakladiv u pidlitkiv [Correction of stress in recreational facilities in adolescents]. *Nauka i osvita – Science and education*, 9, 23-28 [in Ukrainian].

5. Vdovichenko, O. V. (2014). Problema ryzyku: Hendernyi aspekt [Risk issue: Gender]. *Nauka i osvita – Science and education*, 11, 71-77 [in Russian].

6. Vdovichenko, O. V. (2018). Test subiektyvnoi otsinky sytuatsii yak nevyznachennykh/nebezpechnykh [Test of subjective assessment of situations as uncertain/dangerous]. Proceedings of the Scientific and Practical Conference: «*Kharkivskii osinnii marafon psikhotehnolohii – Kharkiv autumn marathon of psychotechnologies*». (pp. 21-22). Kharkiv: DISA plus [in Ukrainian].

7. Lystsov, V. N. (1985). Mira ryzyku [Risk measure]. *Lyudyna i pryroda – Human and nature*, 8, 34-39 [in Russian].

8. Oyhzenikht, V. A. (1984). Volya i ryzik [Volition and risk]. *Pravoznavstvo – Jurisprudence*. 4, 40-46 [in Russian].

9. Rudashevskiy, V. D. (1974). Ryzik, konflikt i nevyznachenist v protsesi prinyattiya rishen ta yikh modelyuvannya [Risk, conflict and uncertainty in the decision-making process and their modeling]. *Voprosy psikhologhii – Psychology Issues*, 2, 84-94 [in Russian].

10. Sannikova, O. P., & Sannikov, O. I. (2018). Avantiurnist i ryzik u strukturi pryiniattia rishen [Adventure and risk in the decision-making structure]. *Nauka i osvita – Science and Education*, 9-10, 111-119 [in Ukrainian].

11. Sobchak, A. A. (1968). O nekotorykh spornykh voprosakh obshchey teorii pravovoy otvetstvennosti [Some controversial issues in the general theory of legal responsibility]. *Pravoznavstvo – Jurisprudence*, 1, 55-60 [in Russian].

12. Chebykin, A. Ya., & Vdovichenko, O. V. (2004). *Vyraznist ziska u studentov [The severity of risk in students]*. Odesa: Vydavets Cherkasov M. P. [in Russian].

13. Bilous, M., Dikal, M. V., & Kaniowska, L. M. (2018). Risk Assessment of the Development and Signs of Emotional Burnout Syndrome in Lecturers of Theoretical and Practical Departments of Medical University. *Science and Education*, 7, 70-75 [in English]

14. Glynis, M. Breakwell (2014). *The Psychology of Risk*. (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press [in English].

15. Harrison, S. (2015). Germanwings crash and the psychology of risk. *Psychologist*, 28 (6) [in English].
16. Mata, R., Frey, R., Richter, D., Jürgen, S., & Hertwig, R. (2018). Risk Preference: A View from Psychology. *Journal of Economic Perspectives*, 2(32), 155-172 [in English].
17. Nina, P. Grishina (2018). Psychology of risk and risk perception: theoretical aspect in decision-making. *International Annual Edition of Applied Psychology: Theory, Research, and Practice*, 1(5), 9-19 [in English].
18. Roland-Levy, C. D. (2016). Risk and Risk-taking from a social psychology perspective. *International journal of psychology*, (Vol. 51) [in English].
19. Steinberg, L. A. (2008). Social Neuroscience Perspective on Adolescent Risk-Taking. *Developmental Review*, 28, 78-106 [in English].
20. Trimpop, R. (2014). The Psychology of Risk Taking Behavior. North-Holland [in English].
21. Vdovichenko, O. V. (2018). Subjective risk assessment of uncertainty and danger situations: diagnostics, psychological predictors and age dynamics. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni G. S. Skovorody – Bulletin of G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University*, 1 (57), 31–39 [in English].
22. Zuckerman, M. (2005). *Psychobiology of Personality*. New York: Cambridge University Press [in English].

Oleksiy Chebykin,

*Doctor of Psychological Sciences, professor,
Full member of the NAPS of Ukraine,*

Oksana Vdovichenko,

*Doctor of Psychological Sciences, associate professor,
The State institution "South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky",
26, Staroportofrankivska Str., Odessa, Ukraine*

SPECIFICITY OF RISK PROPENSITY IN AGE CRISIS PERIODS OF ONTOGENESIS

The problem of the specifics of risk propensity in age crisis periods of ontogenesis is analyzed in the article. The theoretical and methodological analysis of approaches to the study of the problem of risk in psychology, as well as the selection of its specific levels have been described. The generalization of different approaches made it possible to note that the problem of risk is a multifaceted phenomenon and is considered from two directions: as positive which is characterized by a certain driving force of progress in general and personal development, in particular, and as negative which lead to regression, loss, etc. Based on the selected approaches, as well as the results of the research, the authors will follow the understanding of risk as a specific emotional and volitional action that activates various mental functions that are aimed at overcoming a dangerous situation. The aim is to reveal the severity of risk and to identify certain dominant levels in the age crisis periods of ontogenesis. The latter include crises of adolescence (13-16), early adulthood (30-35) and midlife (45-50). The complex of psychodiagnostic techniques, both the author's development and other researchers have been used to identify certain levels of risk propensity. It has been empirically shown that excessive, high, medium and moderate risk is more evident in adolescent crisis; excessive, high and low risk – in the crisis of early adulthood; high, moderate and low risk – in the midlife crisis. It has been found that the dominance of the affective factor, which is expressed in the emotional non-acceptance of the situation of uncertainty, excitement and confidence in the situation of uncertainty, anger and embarrassment in a situation of danger and personal anxiety is most typical in the adolescent crisis. The dominance of motivational and regulatory risk factor, namely indicators of the pursuance of perfection and benefits, focus on action during the planning and implementation of activities, engagement with life events, achievement motivation is typical in early adulthood crisis. The dominance of the cognitive risk factor, where the most important are the abilities to quickly solve creative tasks and to be tolerant to uncertainty is typical in midlife crisis.

Keywords: risk, Psychology of Risk, risk propensity, age periods, crisis, age crisis.

Подано до редакції 25.05.2020